

**Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)**

Peer Reviewed and Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 8.02

Website :- www.aiirjournal.com

Special Issue No.133

**“ साहित्य संस्कृती आणि सामाजिक शास्त्रे यातील
समकालीन विचार व समस्या ”**

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandale

Editor's

Dr.B.V. Andhale

Dr. A.B. Sarkale

Dr.A.D. Wadkar

Dr.B.R.Shinde

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.133

Published on Feb.2024

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Name of the Author	Title of Paper	Page No.
डॉ. गनी गफूर साहब शेख	हिंदी भाषा, संस्कृति और जीवन-दर्शन	77
डॉ. कदम एच. पी.	समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे अलिप्ततावादी धोरण	81
डॉ. एम. डी. कच्छवे	कृषी पर्यटन : महत्त्व, आवश्यक सुविधा, फायदे आणि अडचणी	84
डॉ. मोहन गिराले	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान	89
डी. एस. पटवारी	भारतीय महिलांची ऐतिहासिक स्थिती व समस्या	92
प्रा. डॉ. व्ही. आर. शिंदे	लेखाकर्मा व्यवसाय उद्योगाचा आत्मा	97
प्रो. डॉ. सा. व. सोनराळे	आंबेडकरवादी कादंबरी : एक दृष्टिक्षेप	100
डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : एक चिकित्साक अध्ययन	105
डॉ. प्रो. व्ही. बी. कुलकर्णी	मीडिया में हिंदी भाषा का प्रयोग और परिवर्तन	111
डॉ. वडचकर शिवाजी	नारी विमर्श की संकल्पना	114
प्रा. सखाराम बाबाराव कदम	मराठी ग्रामीण कवितेची भाषा व वैशिष्ट्ये (कालखंड १९९० ते २०१०)	118
डॉ. सविता शिवनाथ झुंजारे	संयुक्त राष्ट्र संघटना सिद्धांत आणि व्यवहार	124
कु. डवरे संजीवनी शिवाजी डॉ. सोळंके नवीन केशवराव	आदिवासींच्या भाषिक समस्या	129
डॉ. चाकनकर गोविंद बनरीधरराव	शारीरिक शिक्षण आणि खेळात योगाचे फायदे	132
डॉ. मारोती बालारामेब भोसले	मराठी भाषा: संधी व आव्हाने	136

आंबेडकरवादी कादंबरी : एक दृष्टिकोप

प्रो.डॉ. सा. द. सोनसळे

मराठी विभाग

कॅ. रमेश बरबुडकर महाविद्यालय, सोनपेट जि. बरभणगे

विश्वभूषण डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लोकशाहीवादी तत्त्वज्ञानाचे पाठवळ घेऊन आंबेडकरवादी कवी, लेखक, नाटककार यांनी आंबेडकरवादी साहित्य वाङ्मयाची निर्मिती केली. भारतीय समाजाची हरवलेली आणि हिरावून घेतलेली जावनमूल्य साकल्याने आपल्या लेखणीतून अविष्कृत करण्याचा जोरकसपणे प्रयत्न ज्या महानुभाव प्रबुद्ध विचारवंतांनी केला. त्यांना इथल्या व्यवस्थेने प्रबुद्ध या ओळखीपासून दूर ठेवण्यासाठी नपुंसकलिंगी "दलित" या संज्ञेने हिनिवण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बौद्ध धम्म स्वीकाराचा अनुल्लेख करण्यासाठी धर्मांतराची चळवळ प्रोत्साहित करण्यापासून रोखण्यासाठी दलित या संज्ञेची तातडीने योजना करण्यात आली. वास्तविक पाहता आंबेडकर पूर्वी कालखंडात ब्रिटिशांच्या आगमना नंतर जे धाडे बहुत अस्पृश्य लिहीत होते. त्यांना अस्पृश्यांचे साहित्य म्हणावे आणि बाबासाहेबांच्या वैचारिक क्रांतीच्या उदयानंतर जे बाबासाहेबांच्या विचारांना म्हणजेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय विश्वात्मकतेने जे साहित्यिक लिहितात त्यांना आंबेडकरवादी साहित्यिक आंबेडकरवादी साहित्य म्हणावे. ज्यांच्या वाङ्मयात लोकशाहीवादी मूल्य येत नाहीत, समिधत्वात जे अस्पृश्य मानत नाहीत ज्यांना बाबासाहेबांच्या नावाचा आणि तत्त्वज्ञानाचा तिटकारा आहे अशा मनुवादी गुलामांच्या साहित्याला व्यवस्था जे नाव ठेवेल ते त्यांनी स्वीकारावे, परंतु मानव मुक्ती लढ्याच्या नायकांचे तत्त्वज्ञान त्यांनी गुलामांना लावलेला तुट्टा जगाने मान्य केले आहे. आंबेडकरवादी कवी, लेखकांची साहित्यकृती "दलित" अनु शकत नाही. जो दलित लेखक आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञाना पासून वंचित आहे, त्याचा प्रवास दलितत्वाकडून "हरिजन" या संकल्पनेकडे प्रवाहित होत असतो.

अस्पृश्य महारांच्या गळ्यात गाडगे आणि कमरेला झाडू बांधलेला होता ही शिक्षा केवळ पुणे परगण्यातच पेशव्यांनी दिलेली होती ही शिक्षा सर्वत्र नव्हती. निजाम राजवटीत अस्पृश्य महार निजामाच्या मंत्रिमंडळात होते. (बी. एस. व्यंकटराव आणि बी. श्यामसुंदर) जशी ही शिक्षा मराठवाड्यात आंध्र प्रदेश किंवा कर्नाटक गुजरात मध्ये नव्हती तशी ही शिक्षा नाग विदर्भात ही नव्हती या शिक्षेचा सर्वत्र संचार नव्हता. दुसरे असे की, प्राचीन काळात ज्यांनी शस्त्रांच्या जोरावर रणांगण गाजविले, जे ज्ञानी होते. आणि बहुजन समाजातील इतर जाती सारखे आर्थिक दृष्ट्या समान होते त्यांना दलित म्हणणे हा विधमतावादी व्यवस्थेचे एककारण आहे अस्पृश्यातील कोणत्याही जाताने भोक मागितली नाही अहो रात्र कष्ट करणाऱ्या या माणसांना कष्टाचा त्याच्या श्रमाचा मोवदला म्हणून भोक दिला जायची एवढेच एरवी फुकटची भोक मागणाऱ्या समाजाला कुणो दलित म्हणत नाही. दैन्यावस्थेमुळे आत्महत्या करणाऱ्या समाजाला कुणो दलित मानत नाहीत. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतराला कवडीमोल समजणाऱ्या लोकांनी "दलित" या संज्ञेचा सामाजिक सांस्कृतिक आणि साहित्यिक परिप्रेक्ष्यात आप्रह धरलेला दिसतो. आंबेडकरवादी चळवळीवर मोठे झालेले लेखक, कवी, सवर्ण हिंदूंच्या सहानुभूती खातर दलित ही संकल्पना स्वीकारतात. म्हणजेच ते प्रबुद्ध जनतेला फसवितात. ज्या साहित्यिकांनी आंबेडकरवाद स्वीकारला नाही त्यांच्याकडून स्त्रियांच्या समानतेची अपेक्षा नाही

आंबेडकरवादी कवींनी मोठ्या प्रमाणात कविता लिहिली आणि पुढे मग कथाकार, कादंबरीकार ही या चळवळीत निर्माण झाले. आंबेडकरवादी कादंबरी आज मोठ्या प्रमाणात येऊ लागली आहे. वंचित, बहुजन प्रबुद्ध समाजावर आक्रमण होतात ते सातत्याने सलग होतात. त्या आक्रमणाविषयी ज्या पद्धतीचा राग चीड कादंबरीतून व्यक्त होते. अगदी त्याच पातळीवरून अंतर्गत कलह कार्यकर्त्यांचा लाचार, लूबरेपणा, दुभंगलेल्या निष्ठा, सत्ता, संपत्ती साठी केलेले समझोते, हे सुद्धा कादंबरीतून व्यक्त होताना दिसते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात शिक्षणाचे झालेले सार्वत्रिकरण आणि खा. ऊ. जा. धोरणांचा एकंदरच समाजावर झालेला परिणाम कादंबरीकार बऱ्यापैकी चित्रित करत आहेत.

डॉक्टर बाबासाहेबांच्या मानव मुक्ती लढ्यानंतर आंबेडकरवादी लेखकांनी कादंबरीतून विषयीचे चिंतन महत्त्वाचे आहे. आंबेडकरवादी साहित्यिकांनी स्त्रियांना कसे व किती स्थान दिले आहे, यापूर्वी मराठी सारख्यातांनी पारंपारिक मराठी

साहित्यातील कादंबरीत कसे चित्रण केले होते? त्या तुलनेत नवविचार स्वीकारलेल्या लेखकांनी योग्य प्रकारे मांडले आहे काय, उद्देश आहे. या विषयांचे महत्त्व असे की आंबेडकरवाद स्त्री-पुरुष समान मानतो. समतेच्या पातळीवर स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कसा आहे हे आधुनिक काळात शोधणे महत्त्वाचे आहे. ज्यांनी आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञान स्वीकारले आहे त्या कादंबरीकारांनी स्त्रियांना समानतेचा दर्जा देणे गृहीत आहे. या कसोट्या मधून आंबेडकरवादी कादंबरीकार कसे लिहिताना याचाच हा लेखाजोखा.

मध्यमवर्गीय मराठी कादंबरीत स्वातंत्र्य पूर्वीचा जो पारंपारिक दृष्टिकोन होता, तो दृष्टिकोन स्वातंत्र्यानंतरही बदललेला दिसत नाही. हिंदू धर्म व्यवस्थेने जे पुरुषप्रधान संस्कृतीचे समर्थन केले त्या नियमांना अनुसरूनच लेखन झालेले दिसते. स्त्री ही उपभोग्य वस्तू म्हणून लेखक तिच्याकडे पाहतात. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, पारंपारिकतेचा अभिनिवेश घेऊन कादंबरीकार लिहिताना दिसतात. 1885 मध्ये मराठीत हरिभाऊ आपटेनी सामाजिक आशय कथा कादंबरीत मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. आज घडीला प्रामुख्याने दखल घेण्याजोगे ग्रामीण साहित्य आहे. परंतु सरंजामदारी मानसिकता ग्रामीण साहित्यातून ग्रामीणीची डोकावताना दिसते. वंचित उपेक्षितांचे चित्र ग्रामीण कादंबरीतून अल्प प्रमाणात का होईना येताना दिसते. परंतु ग्रामीण साहित्यिक आणि क्रांतीबा जोतीराव फुले यांना पूर्णांशाने स्वीकारलेले नसल्याने या ग्रामीण कादंबरीतून सुद्धा स्त्री समानतेचा विचार उदार दृष्टीकोनातून आले नसल्याचेच दृष्टीपथास येते. आनंदाची बाब एकच की, 1990 नंतर च्या लेखकांच्या लेखनात सामाजिक दुःखाविषयी कादंबरीकार लिहित आहेत. हे चांगले लक्षण म्हणावे लागेल.

अस्पृश्य वंचित लेखकांच्या लेखनामागे डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रेरणा आहे. आंबेडकरवादी लेखकांच्या पहिल्या कादंबरीतील लेखकांच्या लेखनात रंजन परता हा विशेष दिसतो. काही साहित्यकृती मधून मध्यमवर्गीयांच्या जाणवा सुखदुःखे हलके कुलके विनोद येतात मध्यमवर्गीय कथा कादंबऱ्या प्रमाणेच चित्रण येतात. उदाहरणार्थ ना. रा. शेंडे अण्णाभाऊ साठे, शंकराव खरात या साहित्यिकांच्या साहित्यकृतींचे उदाहरण देता येतील. या बावी गृहीत धरूनही अण्णाभाऊ साठे, शंकराव खरातांच्या कादंबरी लेखनाबद्दल डॉ भालचंद्र फडके लिहिताना "दलितांची (अस्पृश्यांची) कादंबरी समृद्ध करणारे प्रमुख लेखक म्हणजे अण्णाभाऊ साठे आणि शंकराव खरात. अण्णाभाऊंनी ज्या कादंबऱ्या लिहिल्या त्यात दलित जीवनाचा वेध घेण्याची दृष्टी कमी आहे. ते सामान्यतः लोकप्रिय कादंबरीचा फार्मूला माणसाच्या व्यथांना बोलके करू शकतात."1 अण्णाभाऊ साठे आणि शंकराव खरात यांनी अस्पृश्य समाजाचे जीवन जशी मांडले त्या प्रमाणे नामदेव होटकर हि. गो. बनसोडे यांनी या लेखकांनी 1960 पूर्वी कादंबरी लेखन केलेले आढळते. 1960 ते 1970 च्या दशकात आवर्जून उल्लेख करण्याजोगा लेखक दृष्टीस पडत नाही. 1970 नंतर मात्र अनेक लेखक कादंबरी लिहू लागलेले दिसतात. अण्णाभाऊंच्या फकीरा आणि वैजंता या कादंबऱ्यांमध्ये नव्या विचारांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते 1970 ते 1980- 85 दरम्यान कादंबरी लेखन करणाऱ्या लेखकांत शंकराव खरात, ना. रा. शेंडे, हि. गो. बनसोडे, ना. ब. जाधव, केशव मेश्राम, ज. वि. पवार, हरिभाऊ पगारे, निशिकांत शेंडे, भीमसेन देठे, भी. सी. शिंदे, सुधाकर गायकवाड, बाबुराव बागूल, नामदेव ढसाळ, अशोक व्हटकर, मुरलीधर भोसेकर, बी. रंगराव, शंकर भाऊ साठे, सुधीर पवार हे लेखक लिहिताना. आंबेडकरवादी लेखकांचा मुळादर्श डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर हेच आहेत. कष्टकरी कामगारांच्या प्रश्ना संदर्भात जेव्हा लेखनात संदर्भ येतात ते क्रांतीबा जोतीराव फुले यांच्या विचारातून घेतलेले दिसतात. त्या विचारांना कांही समीक्षक मार्क्सवाद म्हणतात. स्त्रिशुद्रातिशुद्रांच्या दुःखाबद्दल आधुनिक भारतात पहिल्यांदा फुल्यांनी विचार मांडलेले आहेत. त्यांचेच प्रतिबिंब आंबेडकरवादी साहित्यकृती मध्ये पडलेले आहेत. मनुवादी व्यवस्थेला नाकारणारे ज्योतिराव फुले हे आंबेडकरवादी कादंबरीचा आदर्श असताना त्या ठिकाणी मार्क्सवादाची रोपण केले जाते. मार्क्सला आमचा विरोध नाही. कारण काँल मार्क्स पाश्चात्य राष्ट्रातील प्रश्नावरचे तंतोतंत उत्तर आहे. परंतु भारतीय समाजाच्या जुनाट व्याधीवरचे ते औपध होऊ शकत नाही. त्या दुखण्यावर तथागत गौतम बुद्ध, जोतिबा फुले, डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरच इलाज करू शकतात. म्हणून आंबेडकरवादी साहित्यकृती मध्ये बुद्धापासून बाबासाहेब आंबेडकरांपर्यंतच्या विचारवंतांचे विचार येत असतात. हरिभाऊ पगारे यांची 'युगप्रवर्तक' 1970 ही बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा मागवा घेणारी कादंबरी आहे. यासारख्या लेखकांनी आंबेडकर

रात्री कारा भरून स्त्रियांविषयी करणे चित्र केले आहे. त्या संदर्भात ही स्त्री कुटुंबाकडून कशी रुळल्या गेली, समाजातील रुढी परंपरेमुळे कशी छळल्या गेली, अस्पृश्य आणि पृष्ठे बौद्ध झालेल्या कुटुंबा मध्ये स्त्रियांचे आर्थिक स्वातंत्र्य करणे आहे. धार्मिक परंपरा ने स्त्रीला करणे छळले आहे. आणि आंबेडकरवादी लेखकांचा या बाबतीत कोणता दृष्टिकोन आहे या बाबतीत कांही लेखकांचे उल्लेख पाहू.

स्त्रियां या गुलामांच्या गुलाम होत्या. अस्पृश्य पुरुष हिंदू धर्म व्यवस्थेचा गुलाम आणि या गुलाम यांच्या घरात राहणारी अस्पृश्य स्त्री पुरुषांची गुलाम अशी दुहेरी गुलामी भोगणारी स्त्री कादंबरीकारांनी चित्रित केली

हिंदूवातील व्यक्तीकडून स्त्रियांचा होणारा छळ

भारतीय कुटुंब व्यवस्था ही मोठी गुंतागुंतीची संस्था आहे. कुटुंब व्यवस्थेवर धर्म, रुढी परंपरेचा पगडा आहे. आणि अशी व्यक्ती व्यवस्था अधिराज्य गाजवत असताना स्त्री गुलामासारखी कशी सहन करते हे अण्णाभाऊंनी रत्ना या कादंबरीत चित्रित केले आहे. "रत्ना मार खात होती आता आपण जगणार नाही अशी तिची खात्री झाली होती, ती रडत होती मान खाली घालून दाता झाली ओठ धरून वरून पडणारा मार सहन करीत होती" 2 तर बाबुराव बागूलांनी आघोरी या कादंबरीमध्ये आयुष्यभर छळ सहन करणारी आणि महातारपणात रुद्धा गुलाकडून त्रास होईल. या भीतीने व्याकुळ झालेली टुकुवाईची भीती व्यक्त करताना लिहिले "तरुणपणी नवऱ्याने खेटराएवढी ही किंमत दिली नाही आता गुलाच्या राज्यातही किंमत राहणार नाही. टुकुवाईच्या मनात हे विचार येतात ती खचून गेली. खिन्न, कष्टी झाली. हाताशपणे मोठा विश्वास टाकून ती चुली जवळ जाऊन दुःख करीत बसली" 3 लहान वयात लग्न झालेली आणि कामाच्या ओझाने चाकून गेलेली स्त्री केवळ दुःखाश्रु घाटते. केशव मेश्राम 'हकिकत आणि जटायू' या कादंबरी मध्ये व्यक्त करतात "त्यांची लहान खुरी बायको... तांदूळ साफ करता करता ती पंगत होती कपाळावरले कुंकू घामाने खाली ओघळले होते. पदर थोडा सरकलेला. रडून रडून डाळे लालवट झालेले. नाकाचा शेंडा अधिकच सोलवटलेला" 4 तर सासरचा त्रास सहन करता करता दुःखद करून अंत झालेली रंजना अशाक हटकरांनी 'मंलेंलं पाणी' या कादंबरीत चित्रित केली आहे." रंजी गेली. आणखी एका आठवड्याने तिला आणून सोडली, आणि तो गेला, रंजी आजारी होतीच. पण तिच्या सौंदर्यात अजून भर पडली होती. सुंदर हातावर लाल भडक उलथण्यांचे डाग होते.

कपाळावर भला मोठा डाग चिगळत होता. आणि गालाची हाडे वर आली होती" 5. पोटाला जेवण अंगभर कपडा मनासारखी एखादी वस्तू कधी मिळत नव्हती. अशी मनाचे दमन झालेली स्त्री 'युगाविधान' कादंबरीमध्ये वा. स. हाटे चित्रित करतात. "भावजयीने भाकरी उचलली, पोऱ्यात लपवून ती लगभगिनी बाहेर आली आणि घागर उचलली आणि लगभगिने पानवठ्याकडे निघाली. तिथे भावजयी खेरीज कुणीच नव्हते. ती पाठमोरी बसली होती" 6. कुटुंबातील सदस्य कडून असा छळ होत होता..

समाज व्यवस्थेमुळे स्त्रियांच्या वाट्याला येणारे दुःख

भारतीय समाजव्यवस्था धर्मव्यवस्थेवर अवलंबून आहे. रुढी, परंपरा, चालीरीती, अस्पृश्य स्त्रियांच्या बाबतीतच काय परंतु हिंदू धर्मव्यवस्थेने एकंदर स्त्रीला गुलाम समजले आहे. गुलामीचे प्रतीक म्हणून तिच्या गळ्यात काळ्या मण्याची पोत घातली जाते. स्त्रियांनी शिकू नये सार्वजनिक कार्यात भाग घेऊ नये असे एक ना शोकडो नियम मनूने मनुस्मृति मध्ये सांगितले आहेत. आंबेडकरवादी कादंबरीकारांनी त्यांच्या दुःखाला देण्याला प्रथम वाचा फोडली 'आभाळा एवढी' कादंबरीत हि. गो. वनसोडे सांगतात "सावित्रीला रक्तबंबाळ करणारी माणसातून उठविणारी बदनाम करणारी आणि म्हणून तिचा दुसरा प्राण झालेली शाळा! आपल्या आयुष्यात येईल. पुन्हा येईल... असे तिला वाटत नव्हते. आणि ती आली होती धगधगत्या आयुष्यात आज" 7. स्त्रीला मन नसते, तिला इच्छा नसतात. अशी समाजाची मानसिकता अण्णाभाऊ साठे 'अलगुज' या कादंबरी मध्ये मांडतात. "तिला काय कळतं ? तिला कसलं आलं मन" 8. अण्णाभाऊ साठे 'कुरूप' कादंबरीत सामाजिक रुढी मुळे 'सुमी'ला होणारा त्रास चित्रित करतात. तर 'चंदन' मध्ये वयाच्या चौदाव्या वर्षी चंदनला मुलगा झाला असे चित्रण करतात. यावरून बालवयात लग्नाची सामाजिक रुढी होती हे लक्षात येते. तर बाल मतांचा प्रश्नही या मधून व्यक्त होतो. बाल वयात लग्नाची पद्धत असल्याचे हरिभाऊ पगारे 'युगप्रवर्तक' मध्ये व्यक्त करतात. आपल्यावर होणाऱ्या अन्याया बद्दल स्त्री कांहीही बोलू शकत नाही. सर्व

1. फडके भालचंद्र - दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह श्री.विद्या प्रकाशन,पुणे,प्र.आ.1997 पृ.269.
2. साठे, अण्णाभाऊ -रत्ना चंद्रकांत शेट्टे प्रकाशन,कोल्हापूर प्र.आ.1975 पृ.55.
3. बागुल,बाबूराव-अधोरी मेहता पब्लिशिंग हाऊस,पुणे, प्र.आ.
4. मेश्राम,केशव- हकिगत आणि जटायू, लोक वाङ्मय गृह,मुंबई, द्वि.आ.1981,पृ.115.
5. खटकर,अशोक -मेलेल पाणी, प्यापुलर प्रकाशन,मुंबई, प्र.आ.1982,पृ.191.
6. हाटे,बा.स.-युगविधान संबोधी प्रकाशन,मुंबई, प्र.आ.1983,पृ.60.
7. बनसोडे,हि.गो.-आभाळा एवढी, तप प्रकाशन,ठाणे, प्र.आ.1981,पृ.75.
8. साठे,अण्णाभाऊ-अलगुज, मॅजेस्टिक प्रकाशन,मुंबई, प्र.आ.1962,पृ.140.
9. गायकवाड,सुधाकर.- शुद्र, कान्टिनेन्टल प्रकाशन,पुणे, प्र.आ.1980,पृ.49.
10. मेश्राम,केशव- हकागत आणि जटायू, लोकवाङ्मय गृह,मुंबई, द्वि.आ.1981,पृ.118.
11. पगारे,हरिभाऊ- युगप्रवर्तक, अनिल प्रकाशन,मुंबई, प्र.आ.1970,पृ.48.
12. बागुल ,बाबूराव -आंबेडकर भारत, राजहंस प्रकाशन,पुणे, प्र.आ.1981,पृ.151.

